

WOJCIECH KRAWCZUK (Kraków)

## Listy sejmikowe w świetle *Instructuarium* kancelarii koronnej

*Instructuarium*, ważne źródło do historii sejmu Rzeczypospolitej szlacheckiej, występuje w kilku rękopisach z różnych epok. Badacze problematyki sejmowej wspominają o jego istnieniu, nie zostało ono jednak do tej pory wydane ani też dokładniej opisane. Właśnie ta okoliczność oraz fakt zebrania kilku pełnych i fragmentarycznych przekazów *Instructuarium* skłania mnie do zaprezentowania go w formie nie najlepszej, tj. omówienia. Perspektywy wydania całego źródła są dziś odległe.

Powodem dla którego anonimowy pisarz kancelarii koronnej stworzył instrukcję było poważne skomplikowanie prac tego urzędu, przy zwoływaniu sejmików i sejmów w wieku XVI. Z pierwszej połowy tego wieku pochodzą jej najstarsze zachowane fragmenty, w postaci wpisu z 1538 roku w księdze *Metryki Koronnej*<sup>1</sup>. W tym czasie ustaliła się już droga postępowania: kancelaria opracowywała listy deliberatoryjne do senatorów, w których król zapytywał ich o zdanie co do zwołania sejmu. Potem przygotowywano tzw. listy zamknięte do senatorów, mandaty do starostów, uniwersały i listy otwarte do urzędników ziemskich oraz do szlachty. Obowiązywała tu oczywiście hierarchia; listy do senatorów, jakkolwiek pisane według formularza, były dość obszerne, starostowie zaś otrzymywali mandaty polecające im rozpowszechnienie uniwersałów i listów do szlachty. Te ostatnie, zwane dziś listami otwartymi lub instancjonalnymi, sprowadzały się do paru zdań zawiadamiających o miejscu i terminie sejmiku. Mimo tej suchej formuły szlachta wielce sobie te pisma ceniła i sarkąła, gdy starosta zaniedbał ich rozesłania<sup>2</sup>. Poza tym kancelaria przygotowywała mandaty i pełnomocnictwa dla posłów królewskich na sejmiki oraz legacje. Po sejmie zobowiązana była rozesłać konstytucje do grodów dla publikacji. Ten stosunkowo sprawnie działający system utrzymał się do osiemnastego wieku<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych, MK 155 k. 89. Niestety księga ta uległa zawilgoceniu i dziś czytelne są tylko zapiski odnoszące się do województw poznańskiego, kaliskiego i sieradzkiego. Zob. też W. Uruszczak, *Sejm walny koronny w latach 1506–1540*, Warszawa 1980 ss. 76–78.

<sup>2</sup> U. Augustyniak, *Informacja i propaganda w Polsce za Zygmunta III*, Warszawa 1981, s. 46–47.

<sup>3</sup> H. Olszewski, *Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763*, Poznań 1966, ss. 33–57.

Pierwszy pełny tekst instrukcji pochodzi dopiero z początku panowania Stefana Batorego, jakkolwiek przyjąć można, że oddaje obowiązujący w połowie XVI wieku zwyczaj. Zawarty został w kopiariuszu należącym zapewne do pracownika kancelarii koronnej<sup>4</sup>. W czasach Batorego ekspediowała ona około 1 300 listów do urzędników ziemskich i szlachty.

Kolejnym śladem stosowania instrukcji jest zapis w formularzu kancelarii koronnej Zygmunta III z początku XVII wieku<sup>5</sup>. Obok przykładu mandatu do starosty, podano tam liczbę listów sejmikowych, które należy wysłać do urzędników ziemskich i szlachty województwa ruskiego. Liczby te są wyższe od danych z czasów Stefana Batorego, zbliżone natomiast do tych z instrukcji późniejszej, z roku 1636<sup>6</sup>.

W zbiorach uppsalskiej biblioteki uniwersyteckiej *Carolina Rediviva* spoczywa od siedemnastego wieku rękopis, który należał kiedyś do jednego z sekretarzy czy pisarzy kancelarii koronnej Władysława IV<sup>7</sup>. Obok *Rejestru skarbów koronnych z 1632* i spisu tytułów używanych w korespondencji królewskiej, znajduje się tam pełny tekst nowej wersji *Instructuarium*. Na 44 stronach anonimowy pisarz zamieścił znowu przykłady pism, dokładne rozliczenia liczby listów wysyłanych do poszczególnych ziem i wskazówki co do sposobu ich rozsyłania. Rękopis uppsalski nie jest jedynym z zachowanych tekstów tej odmiany instrukcji. Identyczna zawarta jest w rękopisie przechowywanym w Bibliotece Czartoryskich<sup>8</sup>. Z zapisek na marginesach wynika, że tekst powstał około 1636 roku. Zamieszczono w nim nieaktualne już sposoby rozsyłania listów przedsejmowych do Prus Królewskich i Inflant, jak się można domyślać z czasów Zygmunta III.

*Instructuarium* pełne jest interesujących szczegółów. Ponieważ nic nie zastąpi tekstu źródła, skupić chciałbym się tylko na liczbie listów przedsejmowych wysyłanych za Władysława IV.

Według obliczeń kancelarii, dla senatorów, starostów i urzędników przygotować należało kilkaset listów; 100 do senatorów, 90 do starostów i 800 do urzędników ziemskich. W przypadku tych ostatnich wysyłano do niektórych ziem listy *cum fenestris*, tj. „z okienkami”, które zaadresować winien starosta.

<sup>4</sup> Biblioteka Jagiellońska rkp. 114. Niestety część kopiariusza zawierająca instrukcję zsyta została w kancelarii wyjątkowo niedbale, co utrudnia nieco korzystanie ze źródła. Pierwotny układ zszywki był następujący: k. 1–12, k. 32–36, k. 37–43, k. 13–17 a.

<sup>5</sup> Biblioteka Jagiellońska rkp. 5474 III k. 46–48. Fragment instrukcji związany jest z przygotowaniem sejmu 1609 roku.

<sup>6</sup> Przykładowo w czasach Batorego kancelaria koronna wysłać miała do urzędników ziemskich i szlachty ziemi lwowskiej 24 listy, ziemi stryjskiej 12 listów, samborskiej 12 listów, drohobyckiej 12 listów. BJ rkp. 114 k. 40. Fragment instrukcji z czasów Zygmunta III podaje dla szlachty nieurzędniczej tych ziem odpowiednio: 34 listy, 20 listów, 20, 20. BJ rkp. 5474 III k. 46. Instrukcja z czasów Władysława IV dla szlachty nieurzędniczej lwowskiej przewiduje aż 44 albo 50 listów, pozostałe dane są identyczne z instrukcją z epoki Zygmunta III. *Uppsala Carolina Rediviva* H. 186 (k. 26–27).

<sup>7</sup> Uppsala, *Carolina Rediviva*, rkp H. 186. Rękopis zapisywany był z obu stron i brak w nim paginacji, co utrudnia cytowanie.

<sup>8</sup> Muzeum Narodowe w Krakowie, Biblioteka Czartoryskich rkp. 434 k. 405–450.

Przyjmowano bowiem, że urzędników ziemskich powinno być 12; czasem jednak było ich mniej, np. w województwie brzeskim czy ziemi dobrzyńskiej, czasem zaś więcej, np. w województwach: braclawskim, czernihowskim czy wołyńskim, do których wysyłano po 16 listów.

Znaleźć też można w uppsalskim rękopisie wzmiankę o listach drukowanych; *Adduntur insuperabundanti impressae litterae 100*. Takie drukowane listy przedsejmowe znane były już od lat dwudziestych XVI wieku<sup>9</sup>.

W przypadku Prus Królewskich i Inflant listy kierowane były także do miast prowincji.

Najpoważniejszym obciążeniem dla kancelarii było jednak przygotowanie listów sejmikowych do szlachty nieurzędniczej. Miało ich być 2000. Podkreślić trzeba, że w porównaniu z czasami Stefana Batorego, za Władysława IV, a pewnie i za Zygmunta III liczba takich listów była dwukrotnie większa<sup>10</sup>. Świadczy to niewątpliwie o usilnych staraniach władz centralnych w owym czasie, by przyciągnąć jak najszersze rzesze szlachty do aktywnego udziału w życiu politycznym. Swoją drogą, wzrost znaczenia sejmików w XVII wieku przewyższył chyba znacznie oczekiwania dworu.

Specjalni posłańcy przekazywali listy starostom wraz z mandatami i uniwersałami. Podobnie jak część listów do urzędników, nie były one adresowane. Starosta miał *tytuły urzędnikom ziemskim i ludziom szlacheckim starostwa swego napisawszy rozesłać bez omieszkania*<sup>11</sup>. Ich treść była identyczna, różniły się tylko intytulacją: do urzędników pisano *Urodzony Wiernie Nam Miły*, do zwykłej szlachty *Szlachetnie Wiernie nam miły*. W kilku zdaniach podawano termin i miejsce sejmiku oraz żądanie przybycia nań i obioru *posłów statecznych*. W odróżnieniu od listów do senatorów listy te nie były podpisywane przez króla, opatrywano je tylko formułą: *Na własne Jego Królewskiej Mości Rozkazanie*.

Oprócz rozesłania listów, obowiązkiem starosty była publikacja uniwersału: *Napominamy tedy Uprzejmość waszą, aby się te sejniki także walny koronny w miastach i miasteczkach starostwa swego, wedle zwyczaju, przez woźnego we dni targowe publikować i obwołać raczył*<sup>12</sup>.

Wypisanie takiej liczby listów było ogromną pracą, którą przy stosunkowo małej liczebności obu kancelarii koronnych, należało usprawnić. Listy pisano zatem na długo przed ich rozesłaniem, zostawiając okienka na datę i miejsce. Gdy znano już termin sejmików, zapełniano wolne pola, innym już często inkaustem<sup>13</sup>.

---

<sup>9</sup> J. Małtek, W. Polak, *Dwa listy sejmowe z czasów Zygmunta Augusta*, w: *Historia i Archiwistyka*. Księga pamiątkowa ku czci prof. A. Tomczaka, Toruń — Warszawa 1992, s. 167.

<sup>10</sup> Na fakt ten w odniesieniu do okręgu sadkowskiego zwraca uwagę S. Płaza, *Sejmiki i zjazdy szlacheckie województwa sieradzkiego, ustrój i funkcjonowanie (1572–1632)* cz. I. Zeszyty Naukowe UJ. Prace Prawnicze, z. 122 Warszawa — Kraków 1987 s. 21.

<sup>11</sup> BJ rkp. 5474 III k. 46.

<sup>12</sup> BJ rkp. 5474 III k. 46.

<sup>13</sup> Zob. np. AGAD Archiwum Zamoyskich 295, list Zygmunta III do Tomasza Zamoyskiego, datowany, Warszawa 15 VI 1621. O przypadku wyskrobywania dat z zawiadomień rozesłanych przez kancelarię litewską zob. L. Jarmański, *Bez użycia siły. Działalność polityczna protestantów w Rzeczypospolitej u schyłku XVI wieku*. Warszawa 1992 s. 137–8.

Na ślady stosowania instrukcji natrafić można też w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku. Jej fragment zawiera formularz kancelarii koronnej z 1669 roku<sup>14</sup>. Także i w tym przypadku dane (odnoszące się tylko do województw kaliskiego i sieradzkiego) są niemal identyczne z danymi instrukcji z 1636 roku.

W przypadku listów do szlachty, instrukcja w przytoczonym powyżej kształcie przestała zapewne obowiązywać na początku XVIII wieku. Zmniejszała się wtedy liczba listów wysyłanych do szlachty nieurzędniczej, do około 700<sup>15</sup>.

Podobny system rozsyłania listów przedsejmowych obowiązywał w kancelarii litewskiej, odpowiadającej za składanie sejmików w Wielkim Księstwie. Wiemy komu słała listy w połowie XVI wieku<sup>16</sup>. W 1578 roku wysłano z niej tylko 166 listów i instrukcji przedsejmowych<sup>17</sup>. Natomiast już w 1590 roku przygotowywano przed sejmem około 1000 arkuszy pism<sup>18</sup>. Niestety nie znana jest instrukcja ich ekspedycji. Ze względu na specyfikę ustroju Wielkiego Księstwa konieczne są tu dalsze badania archiwalne.

Liczba listów rozsyłanych do szlachty nieurzędniczej w Koronie zależała zapewne od znaczenia danej ziemi. S. Płaza uważa w odniesieniu do województwa sieradzkiego, że prawdopodobnie „około tych liczb oscylowała frekwencja sejmikowa”<sup>19</sup>.

Poniżej prezentuję dane zaczerpnięte z instrukcji z czasów Stefana Batorego (zaznaczone kursywą), które odnoszą się do liczby listów przedsejmowych do szlachty urzędniczej i nieurzędniczej oraz liczby z czasów Władysława IV (w nawiasach), odnoszące się już tylko do szlachty nieurzędniczej. Zachowany też został przyjęty w źródłach układ geograficzny.

---

<sup>14</sup> Archiwum Państwowe w Krakowie, Inwentarz Tymczasowy 377, ss. 249–256. Formularz należy do zespołu akt po pisarzu kancelarii koronnej Hieronimie Pinoccim (1613–1676).

<sup>15</sup> AGAD, Księga kanclerska 1, ss. 652–696. Fragmenty starej instrukcji prześwitują we wskazówkach o rozsyłaniu listów do senatorów i urzędników. Tamże k. 320.

<sup>16</sup> M. Liubawskij, *Litowsko-Russkij sejm*, Moskwa 1900, aneks s. 22–23, 52–54, 82–85, 131–133, 152–155, 175–184, 204–209, 226–232. Przed reformą powiatów w 1566 liczba listów przedsejmowych w Wielkim Księstwie nie przekraczała zapewne kilkuset. Niestety wzmiankowane wyżej sposoby nie zawierają dokładnych liczb. Zob. też I. I. Łappo, *Wielikoje Kniażestwo Litowskoje wo wtoroj połowinie XVI stoletija. Litowsko-russkij powiet i jego sejmik*, s. 329–352.

<sup>17</sup> I. I. Łappo, op. cit. aneks s. 96–118.

<sup>18</sup> H. Wisner, *Sejmiki litewskie w czasach Zygmunta III i Władysława IV. Konwokacja wileńska oraz sejmiki przedsejmowe i relacyjne*, w: *Miscellanea Historico — Archivistica*. t. III, Warszawa — Łódź 1989. s. 66.

<sup>19</sup> S. Płaza, op. cit. s. 21. Czasem jednak w zjazdach województwa sieradzkiego uczestniczyło znacznie więcej ludzi niż wysyłano listów sejmikowych. Np. w 1645 zjechało ponad 1000 szlachty. A. Filipczak-Kocur, *Sejmik sieradzki za Wazów 1587–1668*, s. 22.

Listy sejmikowe do szlachty i miast Korony  
według instrukcji z czasów Stefana Batorego i Władysława IV  
(na podstawie rkp. BJ 114 i Uppsala H 186)

## WIELKOPOLSKA

## Województwo poznańskie:

Do szlachty: poznańskiej 30 (40 lub 60), kościańskiej 12 (24 lub 30), wschowskiej 15 (30), waleckiej 8 (30).

## Województwo kaliskie:

Do szlachty: kaliskiej 30 (40 lub 45), gnieźnieńskiej 12 (36 lub 40), nakielskiej 10 (24 lub 30), pyzdrowskiej 12 (24), konińskiej 10 (24), kcyńskiej 10 (24).

## Województwo sieradzkie:

Do szlachty: sieradzkiej 24 (40), szadkowskiej 12 (30), piotrkowskiej 14 (30), radomszczańskej 10 (24).

Ziemia wieluńska: Do szlachty: ziemi wieluńskiej 18 (36), ostrzeszowskiej 8 (30).

## Województwo łęczyckie:

Do szlachty: łęczyckiej 18 (30), brzezińskiej 12 (24), orłowskiej 10 (24).

## Województwo brzeskie:

Do szlachty: brzeskiej 18 (30), kruszwickiej 10 (24), radziejowskiej 10 (24), przedeckiej 10 (24), kowalskiej 8 (24), konarskiej (20).

## Województwo inowrocławskie:

Do szlachty: inowrocławskiej 18 (34), bydgoskiej 12 (24).

Ziemia dobrzyńska: Do szlachty: dobrzyńskiej (26), rypińskiej (24), słońskiej (24).

## Województwo płockie:

Do szlachty: płockiej 20 (30 lub 36), raciążskiej 10 (24 lub 30), szreńskiej 8 (20), mławskiej 8 (20), płońskiej 8 (20), zawskrzeńskiej 8 (20), bielskiej 8 (20).

## Województwo rawskie:

Ziemia rawska: do szlachty 24 (36).

Ziemia sochaczewska: do szlachty 20 (30).

Ziemia gostyńska i gąbińska: do szlachty 30.

Do szlachty gostyńskiej (30), gąbińskiej (20).

## Województwo mazowieckie:

Ziemia czerska: do szlachty 20 (30).

Ziemia warszawska: do szlachty 20 (40 lub 50).

Ziemia wiska: do szlachty 20 (24).

Ziemia wyszogrodzka: do szlachty 20 (24).

Ziemia zakroczymska: do szlachty 20 (26).

Ziemia ciechanowska: do szlachty 20 (24).

Ziemia łomżyńska: do szlachty 20 (26 lub 24).

Ziemia różańska: do szlachty 15.

Do szlachty różańskiej (24), makowskiej (18).

Ziemia liwska: do szlachty 20 (20).

Ziemia nurska: do szlachty 15.

Do szlachty nurskiej (20), kamieńskiej (12 lub 16).

## Województwo podlaskie:

Ziemia drohicka: do szlachty 16 (30).

Ziemia bielska: do szlachty 16 (30).

Ziemia mielnicka: do szlachty 16 (20).

## PRUSY KRÓLEWSKIE („NOWY SPOSÓB”)

## Województwo chełmińskie:

do Torunia, Brodnicy, Grudziądza, Kowalewa, Radzyna, Bratiana, Rogoźna, Golubia, Chełmna oraz do mniejszych miast (*civitates*)

## Województwo malborskie:

do Elbląga oraz do Malborka, Sztumu, Christburga (Kiszpork), Maewen (Gniewu), Tolmit (Tolkmicka).

## Województwo pomorskie:

do Gdańska, Słuchowa, Tucholi, Chojnic, Dirszawy, Starogardu (Stargardu), Nowego, Świecka, Pucka.

## MAŁOPOLSKA

## Województwo krakowskie:

Do szlachty: krakowskiej 24 (50), sądeckiej 15 (30), bieckiej 15 (20), proszowickiej 12 (20), lelowskiej 12 (18), czechowskiej 10 (18), książkowej 12 (18).

## Księstwo Oświęcimskie i Zatorskie: do szlachty 24.

Do szlachty: oświęcimskiej 30, zatorskiej 24.

## Województwo sandomierskie:

Do szlachty: sandomierskiej 24 (36 lub 24), chęcińskiej 12 (24), wiślickiej 15 (24), pilzneńskiej 12 (20), stężyckiej 15 (20), opoczeńskiej 15 (24), radomskiej 15 (24), korczyńskiej 16.

## Województwo lubelskie:

Do szlachty: lubelskiej 20 (30 lub 36), urzędowskiej 18 (24), łukowskiej 12 (24).

## Województwo ruskie:

Do szlachty: lwowskiej 24 (44 lub 50), przemyskiej 24 (36), żydaczowskiej 12 (24), stryjskiej 12 (20), samborskiej 12 (20), sanockiej 24 (24), przeworskiej 12 (20), drohobyckiej 12 (20).

## Ziemia halicka:

Do szlachty: halickiej 24 (40), trembowelskiej 16 (24).

## Ziemia chełmska:

Do szlachty: chełmskiej 20 (30), krasnostawskiej 15 (24).

## Województwo bełskie:

Do szlachty: ziemi bielskiej 20 (30), buskiej 10 (30), grabowickiej 10 (24), horodelskiej 10 (24).

## Województwo podolskie:

Do szlachty: kamienieckiej 18 (30), latyczowskiej 10 (24).

## Województwo kijowskie:

Do szlachty ziemi kijowskiej 24 (30).

## Województwo wołyńskie:

Do szlachty: łuckiej 24 (36), włodzimierskiej 24 (24), krzemienieckiej 24 (24).

## Województwo brańskie:

Do szlachty ziemi brańskiej (36), winnickiej (30).

## Województwo czernihowskie:

Do szlachty czernihowskiej (24), nowogrodzkiej (20).

## INFLANTY („STARY SPOSÓB”)

Do miast: Rygi, Wenden, Parnawy, Dorpatu.